

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Вимірювання геополітичних орієнтацій в Україні: конструювання соціологічних тестів “RF-geopol” і “EU-geopol”

Анотація

Метою статті є формування підходу до вимірювання геополітичних орієнтацій в Україні з подальшим переходом до конструювання відповідних соціологічних тестів. Для цього на першому етапі ми виокремили теми, що мають стосунок до геополітичних орієнтацій, а саме: ідентичність, особливості історичної пам'яті, оцінка мовного питання в Україні, довіра до міжнародних ЗМІ, ставлення до територіального устрою України, оцінка російсько-українських енергетичних конфліктів, ціннісна структура, оцінка пріоритетних напрямів співпраці в регіоні, особливості розуміння інтересів України в контексті діяльності провідних геополітичних сил, міра готовності сприйняти різноманітні наслідки геополітичного вибору.

На підставі зазначених тем було сформовано набір індикаторів, релеванність яких було оцінено за результатами спеціального методичного опитування. Останнє включало інтерв'ю, зібрані в Києві (n = 34), Львові (n = 33) та Одесі (n = 33). Отримані дані дали змогу сконструювати два соціологічні тести. Перший спрямований на вимірювання геополітичних орієнтацій щодо Російської Федерації (RF-geopol), другий — Європейського Союзу (EU-geopol). Результати опитування дали змогу оцінити факторну та конструктну валідність тестів, а також проаналізувати геополітичні орієнтації в контексті соціально-демографічних характеристик.

Ключові слова: *геополітичні орієнтації, соціологічне вимірювання, соціологічні тести*

СЕРГЕЙ ДЕМБИЦКИЙ,

кандидат социологических наук, старший научный сотрудник отдела методологии и методов социологии Института социологии НАН Украины, Киев

Измерение геополитических ориентаций в Украине: конструирование социологических тестов “RF-geopol” и “EU-geopol”

Аннотация

Целью статьи является формирование подхода к измерению геополитических ориентаций в Украине с дальнейшим переходом к конструированию соответствующих социологических тестов. Для этого на первом этапе мы выделили темы, имеющие отношение к геополитическим ориентациям, а именно: идентичность, особенности исторической памяти, оценка языкового вопроса в Украине, доверие к международным СМИ, отношение к территориальному устройству Украины, оценка русско-украинских энергетических конфликтов, ценностная структура, оценка приоритетных направлений сотрудничества в регионе, особенности понимания интересов Украины в контексте деятельности ведущих геополитических сил, степень готовности принять различные последствия геополитического выбора.

На основании указанных тем был сформирован набор индикаторов, релевантность которых была оценена с помощью результатов специального методического опроса. Последний включил интервью, собранные в Киеве (n = 34), Львове (n = 33) и Одессе (n = 33). Полученные данные позволили сконструировать два социологических теста. Первый направлен на измерение геополитических ориентаций в отношении Российской Федерации (RF-geopol), второй – Европейского Союза (EU-geopol). Результаты опроса позволили оценить факторную и конструктивную валидность тестов, а также проанализировать геополитические ориентации в контексте социально-демографических характеристик.

Ключевые слова: *геополитические ориентации, социологическое измерение, социологические тесты*

SERHII DEMBITSKII,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Measuring Geopolitical Orientations in Ukraine: The Construction of Sociological Tests “RF-Geopol” and “EU-Geopol”

Abstract

The purpose of this research paper is to form an approach to the measurement of geopolitical orientations in Ukraine with the subsequent transition to the design of relevant sociological tests. In order to do this, at the initial stage, we identified items relating to geopolitical orientations such as identity, specific features of historical memory, evaluation of the language issue in Ukraine, trust in the international mass media, attitude to the territorial order of Ukraine, evaluation of gas disputes between Russia and Ukraine, value structure, assessment of priority areas of cooperation in the region, distinctive features of the understanding of interests in the sphere of leading geopolitical forces' activity, and the degree of readiness to accept various consequences of geopolitical choice.

Considering these items, we compiled a set of indicators whose relevance was assessed using the results of a special survey. The latter included interviews conducted in Kyiv (n = 34), L'viv (n = 33) and Odesa (n = 33). The data obtained allowed us to construct two sociological tests aimed at measuring geopolitical orientations towards the Russian Federation (RF-Geopol) and the European Union (EU-Geopol). The survey results made it possible to assess the factor and construct validity of both tests, as well as to analyse the respondents' geopolitical orientations in the context of their socio-demographic characteristics.

Keywords: *geopolitical orientations, sociological measurement, sociological tests*

Вступ

У нашій попередній роботі ми здійснили спробу визначити місце України в сучасному геополітичному дискурсі [Дембіцький, 2017]. На підставі аналізу публікацій з відповідної тематики за 21 рік (від 1996 до 2017) було виокремлено низку тем, звернення до яких, на наш погляд, дає змогу комплексно оцінити геополітичні орієнтації респондентів. Пропонована стаття є продовженням проведеного аналізу і має за мету описати розроблення соціологічного інструментарію для вимірювання геополітичних орієнтацій в Україні, а також результатів методичного дослідження, спрямованого на з'ясування його якості.

Але перш ніж братися до опису конструювання та перевірки якості вимірювальних індикаторів, звернімося до тих тем, які в теорії мають безпосередній стосунок до геополітичних орієнтацій¹:

1. *Ідентичність* [Kuzio, 2001]: різноманітні аспекти національно-громадянської ідентичності можуть справляти прямий вплив на геополітичні преференції респондентів.

2. *Особливості історичної пам'яті* [Kuzio, 2006]: інтерпретація історичних подій і персоналій може бути пов'язана з геополітичними установками, особливо якщо ці події/персоналії співзвучні з актуальними геополітичними процесами.

3. *Оцінка мовного питання в Україні* [Zhurzhenko, 2002; Stepanenko, 2003]: ставлення до мовних проблем є показовим не тільки з точки зору спрямованості геополітичних орієнтацій, а й з точки зору їхньої загальної тональності — радикальної чи прагматичної.

4. *Довіра до міжнародних ЗМІ* [O'Loughlin, 2016]: сприйняття повідомлень із різноманітних закордонних інформаційних джерел як такої, що заслуговує на довіру, або, навпаки, недостовірної, багато в чому пов'язане із геополітичними преференціями.

5. *Ставлення до територіального устрою України* [Dawson, 1998; Zhurzhenko, 2004a; Zhurzhenko, 2004b]: за уявленнями щодо бажаного територіального устрою країни можуть приховуватися ті чи інші геополітичні преференції.

6. *Оцінювання російсько-українських енергетичних конфліктів* [Nichol, 2006; Kropatcheva, 2011]: в контексті відмови від дихотомії “Схід — Захід” цей чинник має обмежене значення; разом із тим його значення важко переоцінити при аналізі ставлення респондентів до Російської Федерації; при цьому питання енергетичної безпеки України може (і має) бути винесене за рамки трикутника “Україна — Європейський Союз — Російська Федерація”.

7. *Ціннісна структура* [Kuzio, 2000a, 2000b; Dragneva, 2007]: визнання прихильності до тих чи інших наборів цінностей (наприклад, європейських, спільнослов'янських, етнонаціональних або прагматичних) саме по собі мало (або практично нічого) говорить про реальну ціннісну структуру інди-

¹ Далі також наведено посилання на окремі праці, в яких так чи інакше порушено відповідні теми. Щоб ознайомитися із повнішим переліком релевантних праць, див.: [Дембіцький, 2017].

віда; разом із тим така артикуляція може бути важливим виміром при аналізі специфіки зовнішньополітичних орієнтацій респондента.

8. *Оцінка пріоритетних напрямів співпраці в регіоні* [Cadier, 2014; Barkanov, 2015]: у даному разі важливою є оцінка перспективності економічного співробітництва з імовірними геополітичними союзниками, а також думка про те, наскільки тісним воно має бути.

9. *Особливості розуміння інтересів України в контексті діяльності провідних геополітичних сил, а також оцінка поведінки останніх* [Delcour, 2015]: оцінка поведінки різних країн як ворожої, дружньої чи нейтральної стосовно України є прямим показником геополітичних орієнтацій респондентів (у тому числі оцінка прийнятності втручання в політичне життя України); його додатковим параметром слід визнати уявлення респондентів про зовнішньополітичні рішення українських еліт, спрямовані на реалізацію інтересів України.

10. *Готовність/неготовність прийняти різноманітні наслідки геополітичного вибору політичних еліт України* [Mullerson, 2014]: різні варіанти геополітичного розвитку передбачають не лише деякі вигоди, а й втрати, пов'язані з ними; у цьому контексті важливо розуміти, які з можливих негативних наслідків респонденти готові прийняти в рамках того чи того вибору.

Важливо також зазначити, що структурування і змістове оформлення індикаторів має здійснюватися з опорою на два принципи: 1) урахування геополітичного радикалізму/прагматизму; 2) відмова від геополітичної дихотомії “Схід — Захід”.

Змістова валідність¹: індикатори геополітичних преференцій

Далі за кожним аспектом геополітичних орієнтацій подано проектний варіант запитання (або кількох — там, де це необхідно), після чого наведено стислі коментарі.

1. Ідентичність:

Говорячи про різних сусідів України та їхні культури, оцініть, наскільки близька кожна з наведених далі культур особисто Вам (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — Не близька зовсім
- 2 — Деякою мірою близька
- 3 — Дуже близька
- 4 — Важко відповісти

1	Європейська культура	1	2	3	4
2	Мусульманська культура	1	2	3	4
3	Слов'янська культура	1	2	3	4

При виборі показників ідентичності ми звернулися до такого підходу, як “Я-концепція” [Майєрс, 2003: с. 73–76], зокрема до тієї його частини, що

¹ Тут і далі стосовно валідності ми використовуємо термінологію, запропоновану в: [Дембицкий, 2016: с. 19–31].

стосується усвідомлення своєї належності до ширшої культурної спільності. На наш погляд, це та частина ідентичності індивіда, що впливає на оцінку геополітичних процесів.

2. Особливості історичної пам'яті:

Як Ви вважаєте, наскільки сильний вплив на українську культуру з погляду історії справили наведені далі держави? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — Слабкий вплив
- 2 — Сильний вплив на деяких територіях
- 3 — Сильний вплив на більшості територій
- 4 — Важко відповісти

4	Річ Посполита (історична Польща)	1	2	3	4
5	Османська імперія (історична Туреччина)	1	2	3	4
6	Російська імперія	1	2	3	4

Яким, на Ваш погляд, був цей вплив: негативним чи позитивним? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — Переважно негативним
- 2 — Частково негативним, частково позитивним
- 3 — Переважно позитивним
- 4 — Важко відповісти

7	Річ Посполита (історична Польща)	1	2	3	4
8	Османська імперія (історична Туреччина)	1	2	3	4
9	Російська імперія	1	2	3	4

10 Як Ви оцінюєте культурну спадщину радянського періоду в історії України? (оберіть один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 — Переважно негативно
- 2 — Частково негативно, частково позитивно
- 3 — Переважно позитивно
- 4 — Важко відповісти

Визнання сильного культурного впливу, а також його позитивна оцінка свідчать, на наш погляд, про відповідні геополітичні преференції. Тут дещо переважає увага до східного напрямку (Російська імперія, СРСР), що продиктовано винятково історичним шляхом України.

3. Оцінка мовного питання в Україні:

Як Ви вважаєте, чи варто підтримувати в Україні наведені далі мови на державному рівні? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — Не варто підтримувати взагалі
- 2 — Варто підтримувати в окремих регіонах
- 3 — Варто підтримувати на всій території України

11	Російська	1	2	3
12	Польська, угорська, румунська (одна чи кілька)	1	2	3
13	Англійська	1	2	3

Дане оцінювання спрямоване здебільшого на виявлення геополітичного радикалізму/прагматизму в установках респондентів. Варіант відповіді “Не варто підтримувати взагалі” говорить про перший, решта два — про другий.

4. Довіра до міжнародних ЗМІ:

Як Ви вважаєте, чи можна довіряти офіційним ЗМІ наведених далі країн? (дайте відповідь за кожним пунктом)

1 — Не можна довіряти більшості ЗМІ

2 — Можна довіряти більшості ЗМІ

3 — Важко відповісти

14	Країн Європейського Союзу	1	2	3
15	Туреччини	1	2	3
16	Російської Федерації	1	2	3
17	США	1	2	3

Загалом це запитання продовжує логіку вивчення ставлення до наших найближчих геополітичних сусідів. При цьому додатково вводиться пункт, що стосується США, як унаслідок впливовості відповідних ЗМІ у міжнародному масштабі, так і через актуальність зовнішньополітичних відносин між Україною і США на сучасному етапі.

5. Ставлення до територіального устрою України:

18 Як Ви вважаєте, який адміністративно-територіальний устрій найкраще відповідає успішній реалізації зовнішньої політики України? (оберіть один варіант відповіді, що підходить найбільше)

1 — Унітарний (як зараз): усі рішення мають ухвалюватися із політичного центру

2 — З можливістю створення територіальних автономій, що можуть самостійно визначати свою зовнішню політику в межах конституційних обмежень

3 — Важко відповісти

Дане запитання, згодом, має вказувати, з одного боку, на геополітичний радикалізм (при виборі другого варіанта відповіді), з іншого боку — на геополітичні симпатії високої інтенсивності (цей момент треба перевіряти у зв'язку з відповідями на інші запитання).

6. Оцінка російсько-українських енергетичних конфліктів:

19 Як Ви вважаєте, хто є головним винуватцем конфліктів між Україною і Росією в енергетичній сфері (ідеться про транзит газу через територію України і ціну на газ)? (оберіть один варіант відповіді, що найбільше підходить)

1 — Як Росія, так і Україна

2 — Переважно Росія

3 — Переважно Україна

4 — Переважно Європейський Союз

5 — Важко відповісти

20 Як Ви вважаєте, що було б найкращим варіантом для України у сфері енергетичної безпеки? (оберіть один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 — Полішити співпрацю з Росією
- 2 — Розвивати перспективні проекти із Європейським Союзом
- 3 — Розвивати співробітництво з Азербайджаном
- 4 — Важко відповісти

Енергетичне питання за своєю суттю є геополітичною дилемою для України. У цьому сенсі увага до нього має важливе значення в процесі вивчення геополітичних орієнтацій українського населення. Із варіантів відповідей для запитання під № 19 виключено пункт “Забезпечити Україну газом власного видобутку”. По-перше, він дещо розмиває геополітичну тематику. По-друге, є вочевидь привабливим. По-третє, важко сказати, наскільки такий варіант насправді реальний.

7. Ціннісна структура:

21 Яких цінностей слід дотримуватися керівництву країни першою чергою, щоб досягти успіху у сфері міжнародної політики? (оберіть один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 — Європейських (євроцентризм, мультикультуралізм, толерантність тощо)
- 2 — Загальнослов'янських (слов'янська єдність, релігійність, шанування роду тощо)
- 3 — Прагматичних (дотримання інтересів, нейтральність у політиці та культурі тощо)
- 4 — Етнонаціональних (підтримка української культури, націоналізм, громадівство тощо)
- 5 — Близькосхідних (дотримання ісламу, дотримання соціальної ієрархії та сімейних традицій тощо)
- 6 — Важко відповісти

Наскільки близька кожна з цих ціннісних груп особисто Вам? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — Зовсім не близька
- 2 — Деякою мірою близька
- 3 — Дуже близька
- 4 — Важко відповісти

22	Європейські цінності	1	2	3	4
23	Загальнослов'янські цінності	1	2	3	4
24	Прагматичні цінності	1	2	3	4
25	Етнонаціональні цінності	1	2	3	4
26	Близькосхідні цінності	1	2	3	4

Ідеться тут, ясна річ, не про вимірювання ціннісної структури як такої (для цього потрібен більш комплексний інструментарій), а про фіксацію додаткових параметрів зовнішньополітичних симпатій.

Крім того, ця група запитань (особливо запитання від 21 до 25) перегукуються із запитаннями про ідентичність (№ 1–3). Рішення про те, яку з цих груп слід залишити (не виключено, що обидві), може бути прийняте тільки на підставі результатів методичного дослідження.

8. Оцінювання пріоритетних напрямів співпраці в регіоні:

Будь ласка, оцініть пріоритет кожного з наведених далі напрямів міжнародної співпраці для України.

- 1 — *Низький пріоритет: співпрацю необхідно скорочувати*
- 2 — *Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співпраці залежить від розв'язуваних у країні проблем*
- 3 — *Високий пріоритет: співпраця має стратегічно важливий характер*
- 4 — *Важко відповісти*

27	Європейський Союз загалом	1	2	3	4
28	Російська Федерація	1	2	3	4
29	Польща (як окремий стратегічний партнер)	1	2	3	4
30	Туреччина	1	2	3	4
31	Група таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ)	1	2	3	4
32	Група таких країн, як Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина (Вишеградська група)	1	2	3	4
33	Група таких країн, як Естонія, Латвія і Литва (Балтійська асамблея)	1	2	3	4
34	США	1	2	3	4

Як Ви ставитеся до ідеї військового співробітництва за такими напрямками? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — *Таке співробітництво не можна допускати*
- 2 — *Таке співробітництво є необхідним*
- 3 — *Важко відповісти*

35	НАТО	1	2	3
36	Російська Федерація	1	2	3
37	Група таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ)	1	2	3

Цей блок є одним із ключових при вимірюванні геополітичних орієнтацій, бо спрямований на оцінювання актуальності різноманітних векторів зовнішньополітичної активності України. Методологічно він ґрунтується на відмові від дихотомії “Схід — Захід”. Окрему увагу приділено військово-співробітництву, необхідність якого суттєво загострилася для України в останні роки.

9. Особливості розуміння інтересів України в контексті діяльності провідних геополітичних сил, оцінка їхньої поведінки:

Дайте оцінку політиці наведених далі країн або їхніх об'єднань стосовно України на даному етапі? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — Цілковито корислива: інтереси України не враховуються
 2 — Частково корислива: інтереси України враховуються частково
 3 — Партнерська: враховується більшість інтересів України
 4 — Важко відповісти

38	Європейського Союзу загалом	1	2	3	4
39	Російської Федерації	1	2	3	4
40	Польщі (як окремого стратегічного партнера)	1	2	3	4
41	Туреччини	1	2	3	4
42	Групи таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ)	1	2	3	4
43	Групи таких країн, як Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина (Вишеградська група)	1	2	3	4
44	Групи таких країн, як Естонія, Латвія і Литва (Балтійська асамблея)	1	2	3	4
45	США	1	2	3	4

Як Ви ставитеся до того, щоб ці країни або їхні об'єднання впливали на внутрішньополітичне життя України? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 1 — *Негативно: це є руйнівним для України*
 2 — *Нейтрально: наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними*
 3 — *Позитивно: це піде Україні на користь*
 4 — *Важко відповісти*

46	Європейський Союз загалом	1	2	3	4
47	Російська Федерація	1	2	3	4
48	Польща (як окремих стратегічний партнер)	1	2	3	4
49	Туреччина	1	2	3	4
50	Група таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ)	1	2	3	4
51	Група таких країн, як Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина (Вишеградська група)	1	2	3	4
52	Група таких країн, як Естонія, Латвія і Литва (Балтійська асамблея)	1	2	3	4
53	США	1	2	3	4

54 Як Ви оцінюєте нинішній курс України на євроінтеграцію? (оберіть один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 — *Дуже негативно, це суперечить інтересам України*
 2 — *Негативно, бо це робиться неграмотно*
 3 — *Нейтрально, плюси і мінуси врівноважуються*
 4 — *Позитивно, це відповідає актуальним інтересам України*
 5 — *Дуже позитивно, це важливе стратегічне завдання для України*

Цей блок запитань продовжує логіку попереднього. Показники від 37 до 44 спрямовані на виявлення звичайних проявів геополітичних симпатій/антипатій, тоді як показники від 45 до 52 — посилені прояви симпатії (йдеться про варіант відповіді “Позитивно, це піде Україні на користь”). Запитання з приводу оцінки євроінтеграції України продиктовані поточною геополітичною дійсністю.

10. Готовність/неготовність прийняти різноманітні наслідки геополітичного вибору політичних еліт в Україні:

Той чи інший зовнішньополітичний курс країни, зумовлений як діями її керівництва, так і настроями населення, може призводити до різних позитивних і негативних результатів. З огляду на нинішній зовнішньополітичний курс України, з якими із наведених проблем і як довго Ви готові миритися? (дайте відповідь за кожним пунктом)

- 0 — Не думаю, що така проблема зараз існує
- 1 — Не готовий(-а) за жодних обставин
- 2 — Готовий(-а), якщо ця проблема зберігатиметься не більш як рік
- 3 — Готовий(-а), якщо ця проблема зберігатиметься не більш як три роки
- 4 — Готовий(-а), якщо ця проблема зберігатиметься не більш як п'ять років
- 5 — Готовий(-а) стільки, скільки знадобиться

55	Падіння рівня життя населення (у тому числі й особисто Вашого), пов'язане із виконанням вимог Європейського Союзу про асоціацію з Україною	0	1	2	3	4	5
56	Обмеження політичної самостійності українських еліт в обмін на допомогу впливових закордонних партнерів	0	1	2	3	4	5
57	Військовий конфлікт на Сході України як наслідок напружених відносин між Україною і Росією	0	1	2	3	4	5

Ці запитання спрямовані на оцінювання загальної зваженості суджень респондентів щодо геополітичної проблематики, тобто оцінюють геополітичний радикалізм/прагматизм респондентів. Як заперечення наявних проблем, так і готовність миритися з ними стільки, скільки знадобиться, на нашу думку, може вказувати на геополітичний радикалізм. Своєю чергою, готовність наражатися на проблеми впродовж певного терміну має вказувати на геополітичний прагматизм. Статус варіанта відповіді “Не готовий(-а) за жодних обставин” необхідно перевіряти в контексті взаємозв'язків із відповідями на інші запитання.

Запропоновані запитання заторкують широкий спектр тем, теоретично пов'язаних із геополітичними орієнтаціями населення. Однак до проведення спеціального методичного дослідження це лишень припущення. Крім того, в контексті соціологічного тестування 57 індикаторів являють собою надто обсяжний інструментарій з точки зору масових опитувань, що висуває на перший план завдання його оптимального скорочення.

Композиційна валідність: гіпотези

Перш ніж братися до аналізу даних, спробуємо структурувати наявні індикатори з точки зору орієнтирів, покладених в основу дослідження: багатовекторність геополітичних преференцій і дихотомія радикалізм/прагматизм, на підставі яких зовнішньополітичні орієнтації можуть одержати додаткову оцінку. Після отримання емпіричного матеріалу така інтерпретація дасть змогу аргументовано відсіяти запитання, що не виконують покладених на них завдань, обрати найефективніші індикатори, а також загалом оцінити якість запропонованого інструментарію. Разом із тим спроба адекватного структурування індикаторів методики є необхідною умовою досягнення її композиційної валідності.

Спершу визначимо запитання, що вказують на різні вектори геополітичних преференцій (див. табл. 1), а потім — на їхній радикалізм/прагматизм.

Таблиця 1

Вектори геополітичних преференцій у поданих запитаннях

<i>Напря́м геополітичного співробітництва</i>	<i>№№ індикаторів</i>	<i>Загальна кількість індикаторів</i>
Європейський Союз загалом	1, 14, 19, 20, 21, 22, 27, 35, 38, 46, 54	11
Російська Федерація	3, 6+9, 10, 16, 19, 20, 21, 23, 28, 36, 39, 47	12
Польща	4+7, 12, 29, 40, 48	5
Туреччина	2, 5+8, 15, 21, 26, 30, 41, 49	8
Група таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова	20, 31, 37, 42, 50	5
Група таких країн, як Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина	32, 43, 51	3
Група таких країн, як Естонія, Латвія та Литва	33, 44, 52	3
США	17, 34, 45, 53	4

Незбалансованість за кількістю індикаторів для різних напрямів зумовлена історичними особливостями й актуальними геополітичними проблемами України. Для розроблення більш збалансованого варіанта було необхідно зібрати та проаналізувати емпіричні дані.

Також слід згадати таку геополітичну орієнтацію, як “багатовекторність”. Фактично прямих запитань для її фіксації в наведеному вище інструментарії не подано. Проте визначити її на підставі наявних запитань неважко. Додатково до цього можна поставити сфокусоване запитання:

58 Як би Ви оцінили співробітництво України з кількома зовнішньополітичними партнерами, що передбачає багатовекторність? (оберіть один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 — *Негативно, оскільки така стратегія призводить лише до провалів у зовнішній політиці*
- 2 — *Нейтрально, оскільки така стратегія не має принципових переваг або вад для України в її поточному стані*
- 3 — *Позитивно, оскільки така стратегія дає змогу найповніше реалізувати переваги України у зовнішньополітичній діяльності*
- 4 — *Важко відповісти*

На наш погляд, це запитання може також бути індикатором геополітичного прагматизму. Що стосується інших запитань для оцінювання радикалізму/прагматизму геополітичних установок, то до них ми віднесли індикатори №№ 11–13, 18, 24, 55–57.

Загалом запропонований підхід потенційно веде до геополітичної n -векторності респондента, де n може набувати значення від 0 до 8. Нульове значення опосередковано свідчить про геополітичну закритість респондентів. Що ж до спеціального запитання стосовно такої установки, то воно може бути таким:

59 Як би Ви оцінили істотне обмеження зовнішньополітичної діяльності керівництвом України, тобто ситуацію, за якої максимальний акцент робитиметься на використанні внутрішніх ресурсів країни і мінімальний — на використанні ресурсів закордонних партнерів? (оберіть один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 — *Негативно, у сучасному світі — це шлях до деградації*
- 2 — *Нейтрально, від цього становище України не погіршиться*
- 3 — *Позитивно, це дасть змогу Україні повноцінно розвиватися*
- 4 — *Важко відповісти*

Останній індикатор спрямований не тільки на виявлення тих, хто вірить, що в сучасному світі досягти успіху на державному рівні можна спираючись лише на внутрішні ресурси й можливості; він також є додатковим індикатором геополітичного радикалізму у формі ізоляціонізму.

Специфіка реалізації методичного дослідження

Дизайн. Для апробації представлено інструментарію у квітні 2018 року було проведено методичне опитування серед жителів Києва ($n = 34$), Одеси ($n = 33$) та Львова ($n = 33$). У кожному з населених пунктів вибірка була побудована на підставі шести близьких за розміром квот, сформованих на базі статі (2 категорії) і віку (3 категорії). Середній вік респондентів — 42,9 року. Частка жінок у вибірці становить 52%, чоловіків — 48%.

Інструмент. Крім поданих вище запитань до анкети також було включено чотири додаткові запитання із використанням категоріальних шкал для вимірювання таких змінних: 1) освіта респондента (п'ять категорій); 2) міра зацікавленості політикою (три категорії); 3) преферентна політична течія (дванадцять категорій); 4) міра гордості з приводу громадянства України (п'ять категорій).

З огляду на побудову соціологічних тестів у формі вимірювальних шкал, першочерговим завданням була факторна валідація. Факторну ва-

лідність перевірено на підставі результатів конфірмаційного факторного аналізу (Confirmatory Factor Analysis — CFA) із використанням методу діагонально зважених найменших квадратів (Diagonally Weighted Least Squares — DWLS). Якість факторних моделей оцінювалася на підставі значень таких показників: χ^2 ; середньоквадратична похибка апроксимації (RMSEA); порівняльний індекс відповідності (CFI); індекс Такера–Левіна (TLI). Прийнятними граничними значеннями було визнано: відношення значення χ^2 до ступенів свободи (DF) менш як 5; $RMSEA < 0,08$; $(CFI, TLI) > 0,95$.

Оцінювання внутрішньої узгодженості методики здійснено із застосуванням коефіцієнта α Кронбаха. Значення, що перевищують 0,7, розглядалися як прийнятні.

У рамках описового аналізу вибірки використано ієрархічний кластерний аналіз на підставі евклідової відстані із застосуванням методу Варда.

Для статистичного аналізу було використано мову програмування R (версія 3.4.1, бібліотеки “lavaan” для проведення CFA, “lrm” для розрахунку значень α Кронбаха, “psych” для кореляційного аналізу).

Складність відповідей на запитання анкети

Першочерговим завданням після отримання результатів опитування було оцінювання змістової складності індикаторів методики. Для цього в більшості пунктів анкети був передбачений варіант “Важко відповісти”. Тут ми розглянемо лише ті пункти, у яких варіант “Важко відповісти” часто обирали респондентами.

Насамперед треба сказати, що вираз “часто” не має однозначної числової інтерпретації. В ідеалі чим меншою є кількість таких відповідей, тим краще: це свідчить про близькість смислового наповнення запитань до життєвого досвіду респондентів. З іншого боку, геополітична тематика априорі належить до категорії складних для пересічного обивателя: одна річ — звичайні міркування про події, що в усіх на слуху, інша — аналіз поточної ситуації з урахуванням основних зовнішньополітичних напрямів.

Щоб знайти розв’язання цієї проблеми, ми співвіднесли варіант відповіді “Важко відповісти” із поняттям рівня відповідей (response rate) у масових опитуваннях¹. Розвиваючи цю логіку, ми звернулися до Європейського соціального дослідження (European Social Survey), в якому мінімальну межу рівня відповідей встановлено на позначці 70%. Виходячи з цього, як справді складні пункти методики були визначені ті з них, щодо яких понад 30% респондентів сказали “Важко відповісти”. Усього таких пунктів одинадцять. Ще в семи запитаннях такий варіант не передбачений. Отже, із п’ятдесяти двох пунктів, що дають респондентові можливість артикулювати відсутність думки, 21% є складними для респондентів. Розглянемо їх докладніше (див. табл. 2).

¹ Звичайно ми не ототожнюємо вибір респондентом варіанта “Важко відповісти” з його недосяжністю на етапі реалізації вибірки.

Таблиця 2

Запитання, що викликали найбільші труднощі

Тематика запитання	Рівень складності
Статус військового співробітництва України в рамках ГУАМ (пункт 37)	67%
Довіра до офіційних ЗМІ Туреччини (пункт 15)	53%
Ставлення до можливого впливу Туреччини на внутрішньополітичне життя України (пункт 49)	38%
Довіра до офіційних ЗМІ США (пункт 17)	37%
Оцінка політики Туреччини щодо України (пункт 41)	36%
Ставлення до можливого впливу ГУАМ на внутрішньополітичне життя України (пункт 50)	35%
Оцінка історичного впливу Османської імперії на українську культуру (пункт 8)	34%
Оцінка політики Балтійської асамблеї щодо України (пункт 44)	33%
Оцінка шляхів підвищення енергетичної безпеки України (пункт 20)	32%
Міра пріоритетності міжнародного співробітництва з Туреччиною (пункт 30)	32%
Оцінка багатовекторності (пункт 58)	31%

Отже, з одинадцяти розглянутих пунктів п'ять мають стосунок до Туреччини або її історичної попередниці. Таку ситуацію можна пояснити специфікою вибірки, в яку не було включено представників кримськотатарського народу. Крім того, як стосовно Туреччини, так і щодо геополітичних напрямів варіант “Важко відповісти” містить також цінну змістову інформацію, оскільки вказує на низьку поінформованість респондентів про відповідних зовнішньополітичних партнерів, важливість яких визначається, ясна річ, не тільки специфікою масової свідомості в якийсь конкретний період.

Щоб продемонструвати смислову цінність варіанта “Важко відповісти”, звернемося до найскладнішого запитання, що стосується військового співробітництва України в рамках ГУАМ. ГУАМ був задуманий як геополітичне утворення, серед цілей якого було і військове співробітництво. Актуальність останнього для України на даному етапі зумовлена тим, що всі країни-учасниці ГУАМ мають територіальні спори або конфлікти, в яких присутня Росія як їхній головний антагоніст. У цьому сенсі 67% виборів альтернативи “Важко відповісти” говорять не про низьку актуальність даного запитання, а радше про актуальність здійснення ефективної інформаційної політики в Україні щодо ГУАМ.

Таким чином, у контексті вивчення геополітичних орієнтацій категорію “Важко відповісти” слід розглядати не стільки як маркер невідповідей, скільки як важливий параметр досліджуваного явища.

3.6.5. Внутрішня надійність і факторна валідність шкал

Геополітичний прагматизм. Пункти анкети, що згодом мали вимірювати геополітичний прагматизм, насправді виявилися не пов'язаними один з одним, що позбавляло будь-якого сенсу подальшу перевірку їх з точки зору внутрішньої надійності та факторної валідності. Зважаючи на непридатність цих запитань для виконання їхніх основних завдань, неможливо виконувати також приватні завдання, сформульовані для окремих пунктів або об'єднаних у групи.

Таким чином, побудова відповідної шкали залишається відкритим завданням для подальших досліджень.

Геополітичні орієнтації. Кількість індикаторів, спрямованих на вимірювання геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу і Російської Федерації (одинадцять і дванадцять відповідно), дала змогу оцінити їх як елементи відповідних вимірювальних інструментів.

Попри достатньо велику кількість індикаторів, сформульованих для вивчення зовнішньополітичного ставлення до Туреччини (усього вісім), оцінити їх як єдину методичку не вдалося. Як було сказано раніше, відповідні індикатори характеризуються великою кількістю виборів альтернативи “Важко відповісти”. У процесі попереднього кореляційного аналізу з опрацювання виключалися ті спостереження, де принаймні в одній зі змінних парного зв'язку був присутній варіант відповіді “Важко відповісти”. Це значно знижувало наповненість вибірки. Процедура факторної валідації та перевірки внутрішньої надійності будувалася за схожим принципом: якщо бодай одна змінна мала варіант відповіді “Важко відповісти”, то спостереження цілком виключалося з оцінювання. Це, зокрема, призвело до того, що в рамках конфірматорного факторного аналізу індикаторів, що стосуються Туреччини, могло бути використано лишень 20 спостережень.

Ця проблема характерна і для шкал геополітичних орієнтацій щодо Російської Федерації (далі – “RF-geopol”) та Європейського Союзу (далі – “EU-geopol”), але значно меншою мірою.

На першому етапі для побудови шкал використовувалися всі індикатори, зазначені в таблиці 1. Спосіб побудови підсумкового значення ґрунтувався на з'ясуванні різниці між позитивними й негативними оцінками за відповідними запитаннями. Після цього були побудовані матриці кореляцій між сумарним значенням шкали і значеннями окремих змінних з метою виключення тих пунктів, які показують слабкі зв'язки. У результаті як для “RF-geopol”, так і для “EU-geopol” було залишено по 8 індикаторів, у подальшому використовуваних для факторної валідації.

Для “RF-geopol” (див. Додаток 1) це індикатори щодо специфіки історичного впливу Російської імперії (пункт 9), культурної спадщини СРСР (пункт 10), довіри до офіційних ЗМІ Російської Федерації (пункт 16), близькості загальнослов'янських цінностей (пункт 23), пріоритетності міжнародної співпраці з Російською Федерацією (пункт 28), статусу військового співробітництва з Російською Федерацією (пункт 36), оцінки політики Російської Федерації щодо України (пункт 39), а також впливу Російської Федерації на внутрішньополітичне життя в Україні (пункт 47).

До складу “EU-geopol” (див. Додаток 2) входять пункти про близькість європейської культури (пункт 1), довіру до офіційних ЗМІ країн Європейського Союзу (пункт 14), близькість європейських цінностей (пункт 22), пріоритетність міжнародного співробітництва з Європейським Союзом (пункт 27), статус військового співробітництва з НАТО (пункт 35), оцінку політики Європейського Союзу щодо України (пункт 38), вплив Європейського Союзу на внутрішньополітичне життя в Україні (пункт 46), а також оцінку нинішнього курсу України на євроінтеграцію (пункт 54).

Для оцінювання факторної валідності та внутрішньої надійності зазначених шкал використовувалися масиви двох типів. Перший ґрунтувався лише на тих спостереженнях, за якими не було зафіксовано жодного випадку “Важко відповісти”. Другий масив був побудований на підставі всіх спостережень, при цьому вибори варіанта “Важко відповісти” були перекодовані в нейтральні, тобто такі альтернативи, що не розглядалися як позитивні чи негативні оцінки. Відповідні результати подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати оцінювання надійності та факторної валідності для шкал “RF-geopol” і “EU-geopol”

Показник	RF-geopol (N = 46)	RF-geopol (N = 100)	EU-geopol (N = 48)	EU-geopol (N = 100)
α Кронбаха (> 0,70)	0,889	0,855	0,836	0,763
χ^2 (DWLS)	11,876	8,304	42,724	28,629
DF (ступені свободи)	20	20	20	20
χ^2 / DF	0,6	0,4	2,1	1,4
p-value	0,920	0,873	0,002	0,095
RMSEA (< 0,08)	0,000	0,000	0,155	0,066
CFI (> 0,95)	1,000	1,000	0,963	0,984
TLI (> 0,95)	1,004	1,008	0,948	0,977

Результати оцінювання шкали “RF-geopol” є високими в обох випадках, що свідчить на користь застосування її в подальших дослідженнях. У разі шкали “EU-geopol” ситуація не така однозначна. Для вибірки, з якої виключено неповні спостереження (N = 48), два показники перебувають нижче за встановлені норми. При цьому, якщо величина CFI практично збігається з необхідним значенням, то RMSEA значно перевищує його. Своєю чергою, на базі повної вибірки фіксуються результати, що підтверджують високу якість шкали.

Слід зазначити, що результати цієї перевірки є проміжним етапом на шляху до побудови класифікаторів геополітичних преференцій. Оцінки факторної валідності та внутрішньої надійності важливі для розуміння того, чи можна говорити про єдиний конструкт у рамках використання певного набору індикаторів. Разом із тим класифікатор дає змогу перейти від оцінювання сили вираженості установок до категорій респондентів, які характеризуються якісними відмінностями.

Класифікатори геополітичних преференцій

З огляду на специфіку використовуваних запитань в основу класифікатора було покладено співвідношення позитивних, нейтральних і негативних відповідей, а також кількість виборів “Важко відповісти” (див. Додаток 3). У результаті було виокремлено п’ять категорій респондентів: а) ті, хто має негативні установки стосовно того чи іншого вектора геополітичного співробітництва; б) ті, хто характеризується нейтральним ставленням; в) ті, хто посідає невизначену позицію; г) ті, хто демонструє амбівалентне ставлення; д) ті, хто має позитивні установки.

Для визначення їх використовувалися правила класифікації (див. табл. 4), що поміщають кожного респондента тільки в одну з указаних груп. Зважаючи на однакову кількість індикаторів в обох методиках, ці правила використовувалися як для “RF-geopol”, так і для “EU-geopol”.

Таблиця 4

Правила класифікації результатів використання шкал “RF-geopol” і “EU-geopol”

<i>Позиція</i>	<i>Правила визначення</i>
Негативна	Кількість позитивних і негативних виборів більш як чотири (усі вибори можуть бути негативними), при цьому переважання негативних виборів над позитивними становить два і більше
Невизначена	Кількість виборів “Важко відповісти” перевищує загальну кількість позитивних і негативних виборів
Нейтральна	Загальна кількість позитивних і негативних виборів менша за чотири, при цьому з аналізу виключаються респонденти із невизначеною позицією
Амбівалентна	Загальна кількість позитивних і негативних виборів більш як чотири, при цьому їхні кількості рівні або є мінімальне переважання (не більш як на один)
Позитивна	Кількість позитивних і негативних виборів більше чотирьох (усі вибори можуть бути позитивними), при цьому переважання позитивних виборів над негативними становить два і більше

Схожі правила були застосовані для класифікації респондентів у разі геополітичних орієнтацій щодо Польщі (пункти №№ 7, 29, 40, 48), Туреччини (пункти №№ 8, 30, 41, 49), ГУАМ (пункти №№ 31, 37, 42, 50), Вишеградської групи (пункти №№ 32, 43, 51), Балтійської асамблеї (пункти №№ 33, 44, 52) і США (пункти №№ 34, 35, 45, 53). З огляду на мізерну кількість індикаторів відповідні оцінки установок слід розглядати як орієнтовні. Результати подано в таблиці 5. Як можна бачити, найбільш “кристалізовані” установки спостерігаються щодо Європейського Союзу, Російської Федерації і США: загальна кількість негативних і позитивних оцінок для першого становить 53%, для другої — 70%, для третіх — 55%. Найменша ясність спостерігається стосовно ГУАМ і Вишеградської четвірки: 20% і 24% відповідно.

Таблиця 5

**Результати використання класифікатора за різними напрямками
геополітичного співробітництва**

Напрями міжнародного співробітництва	Геополітична позиція ^a				
	НЕГ	НТР	НВЗ	АМБ	ПОЗ
Європейський Союз загалом	23	24	8	15	30
Російська Федерація	51	14	5	11	19
Польща (як окремий стратегічний партнер)	19	37	13	10	21
Туреччина	31	45	13	8	3
Група таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова	17	44	13	8	3
Група таких країн, як Польща, Чехія, Словачія та Угорщина	13	50	22	4	11
Група таких країн, як Естонія, Латвія і Литва	14	37	21	5	23
США	32	24	10	11	23

^a Тут і далі: НЕГ – негативна, НТР – нейтральна, НВЗ – невизначена, АМБ – амбівалентна, ПОЗ – позитивна.

Тепер оцінимо конструктну валідність класифікаторів для Європейського Союзу і Російської Федерації. При цьому для зручності три центральні групи (нейтральна, невизначена й амбівалентна позиції) об'єднані в одну групу, що далі називатиметься проміжною. Як змінні номологічної мережі використовують місто проживання респондента (для обох шкал), оцінку конфліктів між Україною і Росією в енергетичній сфері (для обох шкал), визначення найкращого варіанта для України у сфері енергетичної безпеки (для "RF-geopol"), цінності, яких слід дотримуватися керівництву країни (для обох шкал).

Місто проживання. Попри малий обсяг вибірок, описові результати демонструють відмінності в кожному із населених пунктів (див. табл. 6). Більш виражена регіональна специфіка характерна для відповідей на пункти шкали "RF-geopol".

Таблиця 6

Регіональна специфіка результатів класифікації, %

Геополітична позиція	RF-geopol			EU-geopol		
	Львів	Київ	Одеса	Львів	Київ	Одеса
НЕГ	75,8	52,9	24,2	12,1	35,3	21,2
НТР, НВЗ, АМБ	24,2	26,5	39,4	51,5	35,3	54,5
ПОЗ	0,0	20,6	36,4	36,4	29,4	24,2

Конфлікти між Україною і Росією в енергетичній сфері. Щоб краще зрозуміти вплив геополітичних преференцій на оцінку енергетичних конфліктів між Україною і Росією, краще брати до уваги одночасно результати

двох класифікацій. На підставі результатів аналізу можна вирізнити кілька груп респондентів (див. табл. 7), три з яких є основними: з антиросійськими геополітичними орієнтаціями, із проросійськими, а також із нейтральними (респонденти з нейтральними, невизначеними чи амбівалентними поглядами стосовно як Європейського Союзу, так і Російської Федерації).

З усіх респондентів з антиросійськими поглядами (51 особа) 44 так чи інакше покладають провину за виникнення конфліктів на Російську Федерацію, а 30 — тільки на неї. Водночас серед респондентів із проросійськими орієнтаціями присутні які завгодно відповіді, за винятком вибору Росії як єдиного винуватця. Що стосується цілком нейтральних респондентів, то переважна кількість із тих, хто визначився з відповіддю за змістом (тобто не обрав варіант “Важко відповісти”), вважають винуватцем конфлікту як Росію, так і Україну.

Таблиця 7

Вплив геополітичної позиції на визначення винуватця енергетичних конфліктів, кількість спостережень

Геополітична позиція	Головний винуватець конфлікту ^a				
	Р + У	Р	У	ЄС	ВВ
Проевропейська й антиросійська; антиросійська; антиєвропейська й антиросійська	14	30	0	1	6
Цілком нейтральна	12	3	1	1	5
Проросійська й антиєвропейська; проросійська	9	0	3	5	2
Проевропейська	3	0	1	0	1
Антиєвропейська	2	0	0	0	1
Загалом	40	33	5	7	15

^a Р + У — як Росія, так і Україна; Р — Росія; У — Україна; ЄС — Європейський Союз; ВВ — важко відповісти.

Таблиця 8

Вплив геополітичної позиції на визначення пріоритетного вектора співробітництва у сфері енергетичної безпеки, кількість спостережень

Геополітична позиція	Вектор співробітництва ^a			
	Р	ЄЗ	А	ВВ
Антиросійська	2	27	6	15
Проросійська	16	0	0	3
Проміжна (НТР, НВЗ, АМБ)	9	7	0	14

^a Р — Росія; ЄС — Європейський Союз; А — Азербайджан; ВВ — важко відповісти.

Сфера енергетичної безпеки. Ще вираженіший вплив геополітичної позиції щодо Росії спостерігається при визначенні найкращого варіанта співпраці у сфері енергетичної безпеки України (див. табл. 8). Переважна біль-

шість респондентів з антиросійськими геополітичними орієнтаціями вважають, що найкращий варіант для України — це розвиток перспективних проєктів із Європейським Союзом і лише 2 із 51 сказали, що необхідно поліпшити співпрацю з Росією. Водночас 16 із 19 респондентів, які позитивно оцінюють східну геополітичну перспективу України, вважають співпрацю з Росією головним пріоритетом.

Цінності, яких варто дотримуватися керівництву країни. При аналізі ціннісної структури керівних еліт, що відповідає уявленням респондентів, корисними є результати обох класифікаторів (див. табл. 9). Переважна частина респондентів (11 із 17), що дотримуються європейських цінностей, негативно ставляться до східної геополітичної перспективи і позитивно — до західної. Своєю чергою, вибір загальнослов'янських цінностей характерний для тих, хто обирає проміжну позицію за результатами обох класифікаторів або ж позитивно оцінює східне геополітичне співробітництво (18 із 26). Цікава картина постає із вибором прагматичних цінностей. Так, чим гіршою є оцінка проросійського геополітичного вектора, тим більше таких респондентів: 16 для категорії з негативними поглядами, 8 — із проміжними поглядами, 4 — із позитивними. Що стосується вибору етнонаціональних цінностей, то всі 13 респондентів відповідної групи потрапляють до категорії з негативною оцінкою східного вектора геополітичного співробітництва. Зрештою, переважна частина тих, хто обрав варіант “Важко відповісти” (9 із 16), потрапляють до проміжної категорії за результатами використання обох класифікаторів.

Таблиця 9

Зв'язок геополітичної позиції із бажаною ціннісною структурою керівних еліт України

Результати класифікації		Бажані цінності ^а				
RF-geopol	EU-geopol	Є	ЗС	П	ЕН	ВВ
НЕГ	НЕГ	0	3	2	3	1
	НТР, НВЗ, АМБ	2	0	6	7	2
	ПОЗ	11	3	8	3	0
НТР, НВЗ, АМБ	НЕГ	0	1	1	0	1
	НТР, НВЗ, АМБ	1	6	6	0	9
	ПОЗ	2	1	1	0	1
ПОЗ	НЕГ	1	8	1	0	1
	НТР, НВЗ, АМБ	0	4	3	0	1
	ПОЗ	0	0	0	0	0

^а Є — європейські; ЗС — загальнослов'янські; П — прагматичні; ЕН — етнонаціональні; ВВ — важко відповісти.

Загалом наведені результати конструктивної перевірки свідчать на користь застосування класифікаторів на підставі шкал “RF-geopol” і “EU-geopol” у подальших валідаційних дослідженнях.

Загальні геополітичні орієнтації та соціально-демографічні характеристики

Оскільки в підґрунтя цього дослідження було закладено 8-векторну модель геополітичних орієнтацій, необхідно принаймні на описовому рівні узагальнити відповідні дані. З цією метою ми скористалися ієрархічним кластерним аналізом, вхідні параметри якого визначалися через різницю між позитивними і негативними відповідями щодо кожного із восьми указаних геополітичних напрямів. У результаті було виокремлено п'ять кластерів респондентів (див. табл. 10). Перша група характеризується слабко вираженим позитивним ставленням до Європейського Союзу і нейтральним ставленням до решти напрямів. Друга демонструє негативні оцінки за всіма альтернативами геополітичного співробітництва. Третю можна схарактеризувати як помірну, за винятком Російської Федерації й Туреччини. При цьому сила негативних установок щодо Росії є тут найбільш вираженою. Четверту групу можна назвати просхідною. Не дивно, що її геополітичні орієнтації щодо Європейського Союзу і США є негативними. Нарешті, п'ята група є прозахідною й антисхідною.

Таблиця 10

Результати кластеризації за вісьмома геополітичними напрямками

Показник ^a	Група				
	1	2	3	4	5
Наповненість	31	9	20	20	20
Центроїд для ЄС (-8, 8)	1,0	-2,2	0,4	-3,9	5,0
Центроїд для РФ (-8, 8)	0,2	-4,1	-5,8	3,7	-4,3
Центроїд для Польщі (-4, 4)	0,2	-1,9	0,4	-1,4	1,6
Центроїд для Туреччини (-4, 4)	-0,3	-2,6	-1,0	-1,2	-0,8
Центроїд для ГУАМ (-4, 4)	0,1	-2,6	-0,3	0,0	0,3
Центроїд для Балтійської асамблеї (-3, 3)	0,3	-1,8	1,1	-0,8	1,3
Центроїд для Вишеградської четвірки (-3, 3)	0,2	-1,9	0,1	-0,9	0,9
Центроїд для США (-4, 4)	0,3	-2,4	0,8	-2,6	1,8

^a У дужках указано діапазон можливих значень для відповідних центроїдів.

Для зручності подальшого опису назвемо ці п'ять груп відповідно “помірно проєвропейською”, “негативістською”, “антиросійською”, “антизахідно-проросійською”, “прозахідно-антиросійською”. Щоб описати спостережувану гетерогенність одним числовим показником, можна використовувати індекс Лааксо–Таагепера, що традиційно використовується в політологічних порівняльних дослідженнях для вимірювання рівня фрагментації партійної системи:

$$N = \frac{1}{\sum_i p_i^2},$$

де N — ефективна кількість партій (у нашому випадку ефективна кількість соціальних груп), n — номінальна кількість партій (соціальних груп), а p_i — частка i -ї партії на виборах або в легіслатурі (частка i -ї соціальної групи).

У даному випадку використання цього індексу також виправдане, позаяк оцінюється соціально-політична фрагментація. Оскільки в результаті кластерного аналізу було обрано п'ять груп, можливі значення індексу перебувають в діапазоні від одного (мінімальна соціальна гетерогенність; всі спостереження потрапляють лише в одну із п'яти груп) до п'яти (максимальна соціальна гетерогенність; всі п'ять груп мають однакову наповненість).

Індекс Лааксо–Таагепера для нашої вибірки дорівнює 4,46, що свідчить про її високу соціальну неоднорідність. Для Львова цей показник дорівнює 3,74, для Києва — 4,82, а для Одеси — 3,10.

Тепер оцінимо зв'язок цих груп із різними соціальними та демографічними характеристиками. До тих із них, що показали результати, які заслуговують на увагу, належать такі: місто проживання, політичні погляди та вік.

Місто проживання. Кожне із трьох міст показує специфічний патерн розподілу відповідей (див. табл. 11). Респонденти з Києва практично рівномірно розподілені між п'ятьма групами. В Одесі можна виокремити дві основні групи — помірно проєвропейську та антизахідно-проросійську. Респонденти Львова практично цілком розподілені між трьома групами — помірно проєвропейською, антиросійською та прозахідно-антиросійською.

Таблиця 11

Регіональна специфіка результатів кластеризації, %

Група	Місто проживання		
	Одеса	Київ	Львів
Помірно проєвропейська	15	6	10
Негативістська	1	5	3
Антиросійська	3	7	10
Антизахідно-проросійська	10	9	1
Прозахідно-антиросійська	4	7	9

Політичні переваги. Розглянемо найпримітніші результати. Із дев'яти осіб, що дотримуються комуністичних або соціалістичних поглядів, шість демонструють антизахідно-проросійські погляди. Із восьми респондентів із ліберальними поглядами троє потрапляють до помірно проєвропейської групи і ще троє — до прозахідно-антиросійської. Схожа ситуація, але з великим антиросійським акцентом характерна і для націонал-демократів. З восьми відповідних респондентів двоє потрапляють до помірковано проєвропейської групи, а п'ять — до прозахідно-антиросійської. Що стосується респондентів із націоналістичними поглядами, то з восьми відповідних спостережень шість увіходять до антиросійської групи. Загалом такі результати вкладаються в логіку співвідношення між внутрішньо- і зовнішньополітичними перевагами.

Вік респондентів. Якщо розглядати середню кількість років, то майже всі групи достатньо близькі одна до одної (див. табл. 12). Виняток становить антизахідно-проросійська група, що є найстаршою за віком. Так, до цієї групи не потрапив жоден респондент із категорії молоді. Показово й те, що майже три чверті респондентів віком до 30 років так чи інакше демонструють антиросійські установки.

Таблиця 12

Вікові показники різних кластерів

Група	Вікова група			Середнє значення (роки)
	Молодь	Середній вік	Похилий вік	
Помірно проєвропейська	7	15	9	43,1
Негативістська	4	2	3	39,2
Антиросійська	11	3	6	37,7
Антизахідно-проросійська	0	11	9	52,6
Прозахідно-антиросійська	9	5	6	39,9

Оцінюючи наведені вище соціально-демографічні характеристики груп із різними геополітичними преференціями, можна відзначити суттєву соціально-політичну гетерогенність вибірки, що назагал і не дивно з огляду на розмаїття українського суспільства.

Висновки

Незважаючи на успішне конструювання соціологічних тестів “RF-geopol” і “EU-geopol”, що відповідають вимогам для подальших валідаційних перевірок, низку ідей, важливих з точки зору вивчення геополітичних преференцій, реалізувати не вдалося.

Передусім було приділено надто мало уваги концептуалізації геополітичного континууму “радикалізм — прагматизм”, що зрештою вилилося в досить довільне формулювання відповідних індикаторів. Не дивно, що останні виявилися непридатними для реалізації завдань, котрі на них поклалися.

Крім цього, якщо стосовно Російської Федерації та Європейського Союзу вдалося сконструювати повноцінні соціологічні тести, то за іншими напрямками запропоновано лише обмежений набір релевантних індикаторів, що природним чином звужує їхню вимірювальну точність й дає змогу одержувати лише орієнтовні результати.

Зважаючи на згадані проблеми, можливими напрямками подальшої методичної роботи є такі:

- уточнення вимірювальних особливостей соціологічних тестів “RF-geopol” і “EU-geopol”, а також конструктивна та критеріальна валідація їх;
- конструювання соціологічного тесту, спрямованого на оцінювання геополітичного радикалізму-прагматизму респондентів;

- деталізація індикаторів, покликаних оцінити геополітичні орієнтації за такими напрямками, як Польща, Туреччина, ГУАМ, Вишеградська четвірка, Балтійська асамблея і США.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Соціологічний тест “RF-geopol”

- I. *Яким, на Ваш погляд, був вплив Російської імперії на українську культуру: негативним чи позитивним?*
1. Переважно негативним.
 2. Частково негативним, частково позитивним.
 3. Переважно позитивним.
 4. Важко відповісти.
- II. *Як Ви оцінюєте культурну спадщину радянського періоду в історії України?*
1. Переважно негативно.
 2. Частково негативно, частково позитивно.
 3. Переважно позитивно.
 4. Важко відповісти.
- III. *Як Ви вважаєте, чи можна довіряти офіційним ЗМІ Російської Федерації?*
1. Не можна довіряти більшості ЗМІ.
 2. Можна довіряти більшості ЗМІ.
 3. Важко відповісти.
- IV. *Наскільки близькі особисто Вам загальнослов'янські цінності (такі як слов'янська єдність, релігійність, шанування роду тощо)?*
1. Зовсім не близькі.
 2. Деякою мірою близькі.
 3. Дуже близькі.
 4. Важко відповісти.
- V. *Будь ласка, оцініть пріоритет міжнародної співпраці України з Російською Федерацією.*
1. Низький пріоритет: співпрацю необхідно скорочувати.
 2. Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співпраці залежить від розв'язуваних у країні завдань.
 3. Високий пріоритет: співпраця має стратегічно важливий характер.
 4. Важко відповісти.
- VI. *Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з Російською Федерацією?*
1. Таке співробітництво не можна допускати.

2. Таке співробітництво є необхідним.
3. Важко відповісти.

VII. *Дайте оцінку політиці Російської Федерації щодо України на даному етапі.*

1. Цілком корислива: інтереси України не враховуються.
2. Частково корислива: інтереси України враховуються частково.
3. Партнерська: враховується більшість інтересів України.
4. Важко відповісти.

VIII. *Як Ви ставитеся до того, щоб Російська Федерація впливала на внутрішньополітичне життя України?*

1. Негативно: це є руйнівним для України.
2. Нейтрально: наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними.
3. Позитивно: це піде Україні на користь.
4. Важко відповісти.

Додаток 2

Соціологічний тест "EU-geopol"

I. *Оцініть, наскільки близька європейська культура особисто Вам.*

1. Не близька зовсім.
2. Деякою мірою близька.
3. Дуже близька.
4. Важко відповісти.

II. *Як Ви вважаєте, чи можна довіряти офіційним ЗМІ країн Європейського Союзу?*

1. Не можна довіряти більшості ЗМІ.
2. Можна довіряти більшості ЗМІ.
3. Важко відповісти.

III. *Наскільки близькі особисто Вам європейські цінності (такі, як євроцен-тризм, мультикультуралізм, толерантність тощо)?*

1. Зовсім не близькі.
2. Деякою мірою близькі.
3. Дуже близькі.
4. Важко відповісти.

IV. *Будь ласка, оцініть пріоритет міжнародного співробітництва України з Європейським Союзом.*

1. Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати.
2. Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від розв'язуваних у країні завдань.
3. Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер.
4. Важко відповісти.

- V. *Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з НАТО.*
1. Таке співробітництво не можна допускати.
 2. Таке співробітництво є необхідним.
 3. Важко відповісти.
- VI. *Дайте оцінку політиці Європейського Союзу щодо України на даному етапі.*
1. Цілковито своєкорислива: інтереси України не враховуються.
 2. Частково своєкорислива: інтереси України враховуються частково.
 3. Партнерська: враховується більшість інтересів України.
 4. Важко відповісти.
- VII. *Як Ви ставитесь до того, щоб Європейський Союз впливав на внутрішньополітичне життя України?*
1. Негативно: це є руйнівним для України.
 2. Нейтрально: наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними.
 3. Позитивно: це піде Україні на користь.
 4. Важко відповісти.
- VIII. *Як Ви оцінюєте нинішній курс України на євроінтеграцію?*
1. Дуже негативно, це суперечить інтересам України.
 2. Негативно, бо це робиться неграмотно.
 3. Нейтрально, плюси та мінуси врівноважуються.
 4. Позитивно, це відповідає актуальним інтересам України.
 5. Дуже позитивно, це важливе стратегічне завдання для України.

Додаток 3

*Синтаксис розрахунку класифікаторів геополітичних орієнтацій
(на прикладі Європейського Союзу і Польщі)*

I. Класифікатор для Європейського Союзу

```
geoNA$euroPl <- (geo$V1 == 3) + (geo$V14 == 2) + (geo$V22 == 3) +
(gio$V27 == 3) + (geo$V35 == 2) + (geo$V38 == 3) + (geo$V46 == 3)
+ (geo$V54 > 3)
```

```
geoNA$euroMi <- (geo$V1 == 1) + (geo$V14 == 1) + (geo$V22 == 1)
+ (geo$V27 == 1) + (geo$V35 == 1) + (geo$V38 == 1) + (geo$V46 ==
1) + (geo$V54 < 3)
```

```
geoNA$euro <- geoNA$euroPl - geoNA$euroMi
```

```
geo$euroDN <- (geo$V1 == 4) + (geo$V14 == 3) + (geo$V22 == 4) +
(gio$V27 == 4) + (geo$V35 == 3) + (geo$V38 == 4) + (geo$V46 == 4)
```

```
geoNA$euroFin <- NA
```

```
geoNA$euroFin[geoNA$euroDN > (geoNA$euroPl + geoNA$euroMi) &
(gioNA$euroPl + geoNA$euroMi + geoNA$euroDN) > 4] <- 3
```

```
geoNA$euroFin[(geoNA$euroPl + geoNA$euroMi) < 4 &
is.na(geoNA$euroFin)] <- 2
```

```
geoNA$euroFin[(geoNA$euroPl + geoNA$euroMi) >= 4 &
(ggeoNA$euroPl - geoNA$euroMi) %in% c(-1,0,1)] <-4
geoNA$euroFin[(geoNA$euroPl + geoNA$euroMi) >= 4 &
(ggeoNA$euroPl - geoNA$euroMi) <= -2] <-1
geoNA$euroFin[(geoNA$euroPl + geoNA$euroMi) >= 4 &
(ggeoNA$euroPl - geoNA$euroMi) >= 2] <-5
geoNA$euroFin <- factor(geoNA$euroFin, labels =
c("Отр", "Нтр", "Нпр", "Амб", "Пол"))
```

II. Класифікатор для Польщі

```
geoNA$polPl <- (geo$V7 == 3) + (geo$V29 == 3) + (geo$V40 == 3) +
(ggeo$V48 == 3)
geoNA$polMi <- (geo$V7 == 1) + (geo$V29 == 1) + (geo$V40 == 1) +
(ggeo$V48 == 1)
geoNA$pol <- geoNA$polPl - geoNA$polMi
geoNA$polDN <- (geo$V7 == 4) + (geo$V29 == 4) + (geo$V40 == 4) +
(ggeo$V48 == 4)
geoNA$polFin <- NA
geoNA$polFin[geoNA$polDN > (geoNA$polPl + geoNA$polMi) &
(ggeoNA$polPl + geoNA$polMi + geoNA$polDN) > 2] <-3
geoNA$polFin[(geoNA$polPl + geoNA$polMi) < 2 &
is.na(geoNA$polFin)] <-2
geoNA$polFin[(geoNA$polPl + geoNA$polMi) >= 2 & (geoNA$polPl -
geoNA$polMi) %in% c(0)] <-4
geoNA$polFin[(geoNA$polPl + geoNA$polMi) >= 2 & (geoNA$polPl -
geoNA$polMi) <= -1] <-1
geoNA$polFin[(geoNA$polPl + geoNA$polMi) >= 2 & (geoNA$polPl -
geoNA$polMi) >= 1] <-
geoNA$polFin <- factor(geoNA$polFin, labels =
c("Отр", "Нтр", "Нпр", "Амб", "Пол"))
```

Джерела

Дембіцький, С. (2016). Теоретическая валидизация в социологическом исследовании: Методология и методы. Москва: Ленанд.

Дембіцький, С. (2017). Независимая Украина в геополитическом дискурсе: вехи и акценты. Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського". Політологія. Соціологія. Право, 33–34 (1–2), 93–105.

Barkanov, B. (2015). Crisis in Ukraine: Clash of Civilizations or Geopolitics? In R. E. Kanet, M. Sussex (Eds.), *Power, Politics and Confrontation in Eurasia* (pp. 210–239). London: Palgrave Macmillan.

Cadier, D. (2014). Eastern Partnership vs Eurasian Union? The EU–Russia Competition in the Shared Neighbourhood and the Ukraine Crisis. *Global Policy*, 5 (1), 76–85.

- Dawson, J. I. (1997). Ethnicity, Ideology and Geopolitics in Crimea. *Communist and Post-Communist Studies*, 30 (4), 427–444.
- Delcour, L., Wolczuk, K. (2015). Spoiler or Facilitator of Democratization? Russia's Role in Georgia and Ukraine. *Democratization*, 22 (3), 459–478.
- Dragneva, R., Dimitrova, A. (2007). Patterns of Integration and Regime Compatibility: Ukraine Between the CIS and the EU. In K. Malfliet, L. Verpoest, E. Vinokurov (Eds.), *The CIS, the EU and Russia. Studies in Central and Eastern Europe* (pp. 171–201). London: Palgrave Macmillan.
- Kropatcheva, E. (2011). Playing Both Ends Against the Middle: Russia's Geopolitical Energy Games with the EU and Ukraine. *Geopolitics*, 16 (3), 553–573.
- Kuzio, T. (2000a). Geopolitical Pluralism in the CIS: The Emergence of GUUAM. *European Security*, 9 (2), 81–114.
- Kuzio, T. (2000b). Promoting Geopolitical Pluralism in the CIS: GUUAM and Western Foreign Policy. *Problems of Post-Communism*, 47 (3), 25–35.
- Kuzio, T. (2001). Identity and Nation-Building in Ukraine: Defining the 'Other'. *Ethnicities*, 1 (3), 343–365.
- Kuzio, T. (2006). National Identity and History Writing in Ukraine. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 34 (4), 407–427.
- Müllerson, R. (2014). Ukraine: Victim of Geopolitics. *Chinese Journal of International Law*, 13 (1), 133–145.
- Nichol, J., Woehrel, S., Gelb, B. A. (2006). *Russia's Cutoff of Natural Gas to Ukraine: Context and Implications*. CRS Report for Congress. Washington, DC: Congressional Research Service, Library of Congress.
- O'Loughlin, J., Toal, G., Kolosov, V. (2017). The Rise and Fall of "Novorossiya": Examining Support for a Separatist Geopolitical Imaginary in Southeast Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 33 (2), 124–144.
- Stepanenko, V. (2003). Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. In F. Daftary, F. Grin (Eds.), *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries* (pp. 107–135). Budapest: Open Society Institute.
- Zhurzhenko, T. (2002). "Language Politics" in Contemporary Ukraine: Nationalism and Identity Formation. In A. Bove (Ed.), *Questionable Returns* (pp. 1–24). Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences.
- Zhurzhenko, T. (2004a). Cross-Border Cooperation and Transformation of Regional Identities in the Ukrainian-Russian Borderlands: Towards a Euroregion "Slobozhanshchyna"? Part 1. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (1), 207–232.
- Zhurzhenko, T. (2004b). Cross-Border Cooperation and Transformation of Regional Identities in the Ukrainian-Russian Borderlands: Towards a Euroregion "Slobozhanshchyna"? Part 2. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (2), 497–514.

Матеріал отримано 31.07.2018

References

- Barkanov, B. (2015). Crisis in Ukraine: Clash of Civilizations or Geopolitics? In R. E. Kanet, M. Sussex (Eds.), *Power, Politics and Confrontation in Eurasia* (pp. 210–239). London: Palgrave Macmillan.
- Cadier, D. (2014). Eastern Partnership vs Eurasian Union? The EU–Russia Competition in the Shared Neighbourhood and the Ukraine Crisis. *Global Policy*, 5 (1), 76–85.
- Dawson, J. I. (1997). Ethnicity, Ideology and Geopolitics in Crimea. *Communist and Post-Communist Studies*, 30 (4), 427–444.
- Delcour, L., Wolczuk, K. (2015). Spoiler or Facilitator of Democratization? Russia's Role in Georgia and Ukraine. *Democratization*, 22 (3), 459–478.

Dembitskii, S. (2016). *Theoretical Validation in Sociological Research: Methodology and Methods*. [In Russian]. Moscow: Lenand. [= Дембицький 2016]

Dembitskii, S. (2017). Independent Ukraine in Geopolitical Discourse: Milestones and Accents. [In Russian]. Proceedings of the National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute". Political Science. Sociology. Law, 33–34 (1–2), 93–105. [= Дембицький 2017]

Dragneva, R., Dimitrova, A. (2007). Patterns of Integration and Regime Compatibility: Ukraine Between the CIS and the EU. In K. Malfliet, L. Verpoest, E. Vinokurov (Eds.), *The CIS, the EU and Russia. Studies in Central and Eastern Europe* (pp. 171–201). London: Palgrave Macmillan.

Kropatcheva, E. (2011). Playing Both Ends Against the Middle: Russia's Geopolitical Energy Games with the EU and Ukraine. *Geopolitics*, 16 (3), 553–573.

Kuzio, T. (2000a). Geopolitical Pluralism in the CIS: The Emergence of GUUAM. *European Security*, 9 (2), 81–114.

Kuzio, T. (2000b). Promoting Geopolitical Pluralism in the CIS: GUUAM and Western Foreign Policy. *Problems of Post-Communism*, 47 (3), 25–35.

Kuzio, T. (2001). Identity and Nation-Building in Ukraine: Defining the 'Other'. *Ethnicities*, 1 (3), 343–365.

Kuzio, T. (2006). National Identity and History Writing in Ukraine. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 34 (4), 407–427.

Müllerson, R. (2014). Ukraine: Victim of Geopolitics. *Chinese Journal of International Law*, 13 (1), 133–145.

Nichol, J., Woehrel, S., Gelb, B. A. (2006). *Russia's Cutoff of Natural Gas to Ukraine: Context and Implications*. CRS Report for Congress. Washington, DC: Congressional Research Service, Library of Congress.

O'Loughlin, J., Toal, G., Kolosov, V. (2017). The Rise and Fall of "Novorossiya": Examining Support for a Separatist Geopolitical Imaginary in Southeast Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 33 (2), 124–144.

Stepanenko, V. (2003). Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. In F. Daftary, F. Grin (Eds.), *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries* (pp. 107–135). Budapest: Open Society Institute.

Zhurzhenko, T. (2002). "Language Politics" in Contemporary Ukraine: Nationalism and Identity Formation. In A. Bove (Ed.), *Questionable Returns* (pp. 1–24). Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences.

Zhurzhenko, T. (2004a). Cross-Border Cooperation and Transformation of Regional Identities in the Ukrainian-Russian Borderlands: Towards a Euroregion "Slobzhanshchyna"? Part 1. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (1), 207–232.

Zhurzhenko, T. (2004b). Cross-Border Cooperation and Transformation of Regional Identities in the Ukrainian-Russian Borderlands: Towards a Euroregion "Slobzhanshchyna"? Part 2. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (2), 497–514.

Received 31.07.2018